

ben nem sikerült, sőt helyenként pánikszertű menekülés lett belőle." Azonban szeptember 18-án megindult a szovjet ellentámadás és nem maradt más lehetőség, mint visszavonulni, amíg viszonylag rendben és elfogadható veszteséggel lehet. Ekkor jött az újradí helység-harc, kölcsönösen nagy veszteségekkel, melyben bebizonyosodott, hogy páncélosokkal városokban nem igen lehet mit kezdeni...

Utána egyre csökkenő létszámmal, de néha mégis ellenlökésekkel kísérletezve: visszavonulás. Nem tudom mennyire ismert az a közlése, hogy Pitvaros és Csanádalberti (szlovák) lakossága, legalábbis részben, fegyverrel segítette a szovjet csapatokat. Érdekes az is, melyet fogolyvallomások és tapasztalatai alapján a szovjet-román „fegyverbarátságról” ír, mert viszonyuk a németekkel való viszonyt idézte: szovjet részről lenézés, román részről gyűlölet (Besszarábia elvétele – N. D. I.), s nemegyszer – nem is biztos, hogy mindig tévedésből – egymást is lőtték.

Kitörés még egy bekerítésből, átkelés a Tiszán, védelmi harcok a Kiskunságban, és jött október 15, meg egy újabb sebestülés... és egy jóindulatú parancsnok, aki kiállított számára egy szabadságos levelet, adott hozzá egy keltezetlen úrlapot is, és lelkére kötötte, hogy fegyvert vigyen magával.

„Ezzel lezárult életem egyik, nagyon nehéz korszaka. A frontszolgálatnak egyselőre vége volt. Ezután már nemcsak a szemben álló ellenséggel kellett küzdenem, hanem azzal a hatalmi önkénnyel is, mely saját érdekeit a nemzet érdekeinél előbbre helyezi.

De hát ez már egy másik könyv, másik fejezet. Hosszú lenne most elbeszélni.”

A sors játékának is lehetne tekinteni, hogy a könyvet befejezve megismerhettem – ha csak

vázlatosan is – a „második fejezetet”. Ugyanis az Új Magyarország 1994. július 2-i számában megjelent Sári Katalin egész oldalas interjúja Bondor Vilmossal ellenállási tevékenységéről.

Ebből tudtam meg, hogy a Mikó Zoltán-féle ellenállási csoport tagja volt. Nem sokkal az ostrom vége előtt árulás folytán a nyilasok kezére került. Ezt túlélte, de alig hogy szabadult, máris az NKVD vette „gondozásba”. Itt aztán halálra is ítélték, ám egy szovjet (feltehetően NKVD) főhadnagy tudtán kívül megírta és beadta (s feltehetően „elvtársi kapcsolataival” segítette is) a kegyelmi kérvényt. Végül is 1955-ben hazaengedték, de csak 1956-ban szabadult.

Visszatérve a könyvre: emberileg igen rokonszenvesnek találom (bár történésként kifogásolom), hogy inkább csak azokról a tisztekről ír, akiről jót tud mondani. Így a doni harcoknál elsősorban ezredparancsnoka, Vécsey Béla alezredes, és a hősi halált lécz József vk. százados; a Tiszántúlon pedig zászlóaljparancsnoka, Fonyó Jenő őrnagy, és a 7/2 rohamtüzérüteg parancsnoka, a kitörés közben hősi halált halt Kőszeghy Barnabás főhadnagy.

Befejezte a könyvet jutott eszembe, hogy másoknál (Bártfai Szabó László, Nagy Kálmán) is olvastam: a látszólag „önkéntesen” visszavonuló vagy kitörő alakulat parancsnokát ezzel fogadják: „Nem kaptátok meg a parancsot? Mi elküldtük!” Figyelemébe ajánlom a téma kutatóinak.

A kötetet néhány dokumentumértékű fénykép illusztrálja a doni harcok idejéből. Sajnos, az alföldi harcokról nincsenek képek.

És végül, de nem utolsó sorban: jó lenne kézbe venni azt a „második könyvet” is!

Nagy Domokos Imre

BERNHARD R. KROENER (Hrsg.) – HEIGER OSTERTAG (Red.)

POTSDAM

Staat, Armee, Residenz in der preussisch-deutschen Militär-geschichte

(Propyläen Verlag, Frankfurt am Main–Berlin, 1993. 637 o.)

A német történelemből jól ismert Potsdam városa, Brandenburg tartomány székhelye 1993-ban ünnepli oklevélbeli említésének milleniumát. Ez alkalommal az állam és a hadsereg árnyékában fejlődött székváros hadtörténelmi szempontú értékelését tűzte ki

célul a Német Hadtörténelmi Kutatóhivatal. Kül- és belföldi tudósokat hívott meg, hogy fejtsék ki ezirányú nézeteiket. Így a kötet két részből áll, az elsőben Potsdamot kívülről tekintve vizsgálja egy-egy brit, francia, spanyol, svájci, osztrák, magyar, cseh, lengyel, orosz,

finn, izraeli és Egyesült Államok-beli kutató. A második részben huszonkét tanulmányban német szerzők belülről mutatják be egy-egy vonatkozásban Potsdam múltját.

Beköszöntőjében *Dr. Günter Roth* dandártábornok, a Német Hadtörténelmi Kutatóhivatal vezetője hangsúlyozza, hogy Brandenburg, Poroszország és Németország története általában, Potsdamé pedig különösen szétválaszthatatlanul kötődik az erőszakhoz és háborúhoz, valamint ezek következményeihez. A sok irányból közelítő kutatás e kötetbeli eredményei feltárják az állam, a hadsereg és a társadalom viszonyrendszerét, és pusztán ezzel is a külső és belső béke megőrzésére intenek.

Bernhard R. Kroener, a kötet kiadója bevezetőjében utal Potsdam eddigi ezer évének ellentmondásosságára, felidézi a város nevéhez tapadt kliséket. Hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy az állam, hadsereg, székváros hármasság kapcsolatát rendkívüli tematikai sokszínűséggel sikerült feldolgozniuk, és felkért szerzőknek, ezzel a hadtörténelem általában is jelentősen gazdagodik, másrészt sok eddigi félreértést is tisztáznak a kötet tanulmányai.

Francis L. Carsten „Potsdam történelmi távlatból” címmel tette közzé tanulmányát, amelyben néhány momentumot emel ki. Így Frigyes Vilmos választófejedelem 1685-ös Potsdami Ediktumával kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a protestánsok befogadásával egyidőben tiltotta be a katolikus istentiszteleteket brandenburgban. Unokája, I. Frigyes Vilmos poroszországi királyként teremtette meg a militarizmus szimbólumává vált hadseregét. A hadikiadásokkal kapcsolatosan azt emeli ki, milyen óriási összegeket emésztett fel az Európa-szerte keresett és felfogadott óriásgárdisták iránti mánia. Ezt követően a kegyeskedő uralkodóval szembeesíti a törvényes ítélet nélkül személyes utasítására végrehajtott kivégzéseket. II. Frigyesrel, a katonakirályal kapcsolatosan szembeállítja az elegáns és vonzó barokk székváros formálását. Befejezésül a gárdatisztek évszázados privilegizált helyzetével kapcsolatosan a monarchiát túlélő monarchikus szellemiséget mutatja be.

Louis Dupenx „A konzervatív forradalom Potsdama” című közleményében azt elemzi, miként manipuláltak a weimari köztársaság idején bizonyos úgynevezett „porosz erények”.

Miguel Alonso Baquer spanyol szemszögből vizsgálja a porosz katonajelenséget a reneszánsz, a felvilágosodás és a múlt század utolsó harmada, a spanyol újkor idején. Mindhárom időszakkal kapcsolatosan röviden ismerteti a korszak spanyol politikai viszonyait, majd „a

német jellegű császárságtól” való félelem, a militarizált társadalommal azonosított „poroszságtól” való idegenkedés és „a modern porosz militarizmussal” való szembenállás mibenlétét mutatja be.

Alain François Berliencourt a svájci hadi vonatkozású publicisztikára a XIX. század elején gyakorolt porosz befolyást elemzi tanulmányában Viktor Emanuel Thellung von Courtelary (1760–1842) és az általa 1804–1807 között kiadott Neues Militär-Archiv példáján.

Johann Christoph Freiherr von Altmayer-Beck „Potsdam – a botrány” című tanulmányában azt emeli ki bevezetőként, hogy az átlag osztrák számára az eddigi ezer potsdami évből legfeljebb az utolsó kétszázötvenet illetően lehetnek ismeretek, amelyek leegyszerűsítve „porosz”, „militarizmust” jelentenek számára. Ezt követően az Anschluß idején katonai pályájukat kezdő osztrák tisztok vegyes érzelmeit részletezi rendkívül érzékletesen, ahogy poroszországi, brandenburgi vagy akár egyenesen potsdami szolgálati helyükre való vezényléstüket fogadták.

Zachar József tanulmányának címe tudatosan kettős értelmű: „Potsdam – Magyarországról nézve”, illetve „Potsdam – ahogyan a magyarok látják”. Ebben felidézi az utóbbi negyvenöt esztendő leegyszerűsítő, sematikus, torzító állításait, amellyel a második világháború után felnövő nemzedékek megismerkedhettek Potsdammal kapcsolatosan. Ezt követően az érdeklődő számára magyar nyelven hozzáférhető, eléggé szerény szaktörténeti ismeretanyagról ad számot. Dolgozata nagyobbik részében azután a brandenburgi–magyar kapcsolatokról ad áttekintést, hangsúlyozottan a XVII. század kezdetétől a XIX. század közepéig húzódó időszakra vonatkozóan, saját kutatásai alapján.

Miroslav Hroch közleményében azt a kérdést vizsgálja cseh szemszögből, hogy „van-e »potsdami szellem«, mégpedig saját személyes élményeit felvillantva. Ezt követően rátér a brandenburgi és cseh történelmi érintkezések felsorolására.

Andrzej Zahorski közleménye a X–XIX. századi lengyel–német kapcsolatok katonai vonatkozásairól szólva idézi fel a brandenburgiak és a poroszok szerepét, szinte csak leltárszerűen.

Jakow Drabkin személyes visszaemlékezéseit közli Potsdamról, azokat az élményeket, amelyeket végzett történészként a második világháború harcselekményei közepette a Vörös Hadsereg soraiban szerzett a helyszínen, szembeesülve tanulmányaiból szerzett ismereteivel. Kitér további látogatásaira is, hangsúlyozva a bekövetkezett változásokat.

Hannes Saarinen Nagy Frigyes trónralépte és a potsdami konferencia közti időre vonatkoztatva finn szempontból szól Potsdamról és Poroszországról. Tanulmányában finn utazók feljegyzéseire, úti beszámolóira támaszkodik, és azt vizsgálja, ezek alapján milyen kép formálódott a finn közvéleményben. Külön foglalkozik a porosz hadseregnek Finnországra gyakorolt hatásával.

Jehuda L. Wallach közleményében 1933. március 21-ét idézi fel, amikor Hitler hatalomátvételét követően a potsdami helyőrségi templomban ünnepélyesen megnyitották az új birodalmi gyűlés ülésszakát. Az események személyes élményekkel gazdagított részletezése után levonja következtetéseit: ott nyerte el Hitler a német tábornoki és tengernagyi kar támogatását politikájához, amely végül egyenesen vezetett a holocausthoz. Ennek felidézésevel zárja mondanivalóját a szerző.

Donald Abenheim amerikai szemszögből vizsgálja közleményében Potsdam és a német hagyományápolás kapcsolatrendszerét, felidézve, miként reagált az Egyesült Államok közvéleménye II. Frigyes hamvainak 1991-es újratemetésére. Számos példával tanúsítja, mennyire klisészerű ismeretekkel rendelkezik az átlag amerikai.

A német szerzők közül *Detlef Harms* tanulmányában a külföldieknek az 1685. október 29-i Potsdami Ediktum alapján lehetőségessé vált beilleszkedését és társadalmi felemelkedését elemzi a porosz hadseregbeli példákön: miként váltak francia hugenották porosz generálisokká.

Peter Kiehm Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem uralkodásának idejét, mint az állandó hadsereg létrehozásának első szakaszát elemzi tanulmányában. Az 1640–1688 közötti időre vonatkozóan az érdeklődő számos új ismeretet szerezhet ebből.

Helmüt Schmücker I. Frigyes Vilmos poroszországi király „óriásgárdistáinak” toborzásáról és táboroztatásáról ír tanulmányában. Ismerteti a király költségén 1713–1740 között tartott mintegy kétezer, rendkívül magas növésű katona felfogadását és sorsát. Sajnálatos módon a magyarországi toborzásokat nem is említi.

Hartmut Rudolph rendkívül gazdag tényanyagú tanulmányában a potsdami udvari és helyőrségi protestáns gyülekezet létesítését és történetét dolgozza fel. Kitér a helyőrségi templom építésére, a gyülekezet egyházi betagoledására, az udvari-helyőrségi gyülekezet politikai szerepére is.

Bernhard R. Kroener a Potsdami Királyi Nagy Katonai Árvaház alapítását és XVIII. századi történetét választotta tanulmánya témájául. Ennél azonban sokkal többet közöl, a

potsdami lakosság létszámviszonyait, nemzeti, társadalmi, nemek szerinti összetételét ugyanúgy részletezi, mint a mortalitásra vonatkozó adatokat. Az Árvaház történetében megkülönbözteti a pusztán gondoskodást biztosító, a gazdasági kizsákmányolást jelentő és a nevelő-intézeté szervezési szakaszt.

Arnold Wirtgen a Potsdami Fegyvergyár 1722 és 1852 közötti történetét dolgozza fel tanulmányában. Rendkívül figyelemreméltóan végig kölcsonhatásban vizsgálja a porosz hadsereg létszámadatait és a gyár termelési adatait.

Wolfgang Neugebauer a porosz abszolútizmus hivatalrendszerének érdekes vonatkozására, a Potsdam és Berlin között földrajzi megoszlásra hívja fel a figyelmet tanulmányában. Bemutatja, miként tűnt el a kezdeti különbség, miszerint Potsdam az udvari méltóságoknak, míg Berlin a kormányzéseknek adott helyet.

Wolfgang Petter az 1740–1745 között a Sanssouci kastély és a hadszínter között idejét megosztó II. Frigyes mutatója be közleményében. Jelentős hangsúlyt helyez arra, milyen hadtudományi ismeretek birtokában volt az uralkodó; s azokat miként igyekezett hadvezéreként is megvalósítani ezekben az esztendőben, és miként érdemelte ki a „Nagy” jelzőt.

Detlef Kotsch tanulmánya a polgármegyedek és a laktanyák társadalmi funkcióját elemzi Potsdam Holland negyedének és a Bornstedti mezőnek a példáján, de gyakorlatilag Potsdam egész helyőrség-építési történetébe ágyazva.

Karlheinz Deisenroth a potsdam-bornstedti temető létesítését és az elhunyt katona temetési szertartását mutatja be közleményében, azt hangsúlyozva, hogy a halottkultusz a társadalmi tekintély tényezője.

Harald Müller tanulmánya I. Napóleonnak a potsdami helyőrségi templom kriptájában II. Frigyes sírja előtti elmékedését dolgozza fel. Az 1806. október 25-i eseményt a francia–porosz háborús összecsapások történetébe ágyazva, azok egyik epizódjaként mutatja ba. Eközben a potsdami helyőrség háborús részvételére vonatkozóan is sok új adatot tesz közzé.

Friedrich-Christian Stahl a porosz hadsereg altiszti utánpótlásának biztosítására 1819-ben létesített potsdami tanzászlóalj és az 1824-ben szervezett ugyancsak potsdami iskolaosztag történetét dolgozza fel tanulmányában. Bevezetőként a korábbi altiszti utánpótlás-biztosítást is, kitekintésként pedig ismerteti az 1860-ban felállított potsdami altiszti iskola első éveinek történetét is.

Jürgen Angelow az inkább az építőművészet, mint a politika iránt vonzó IV. Frigyes Vilmos 1848-as magatartását elemzi tanulmányában.

Központba az egyáltalán nem hadseregsodáló porosz királynak a hadseregbe való ráutaltságát állítja a szerző.

Heinz Stibig közleménye a múlt század második felének katonai képzésében és nevelésében jelentős szerephez jutott, eredetileg 1744-ben alapított és 1818-ban újjászervezett kadétintézet szerepét és a hadiiskola 1854-es alapítását elemzi.

Wilhelm Diest a II. Vilmos császár 1888–1918 közti uralkodására vonatkozó újabb kutatási eredményeket összegzi közleményében. Felidézti a sokáig tartó kutatási érdektelenséget, és ezzel szembeállítja az utóbbi évek életrajzi feldolgozásait. Ez alapján rámutat, hogy mind személyiségét, mind uralkodási rendszerét lényegesen jobban értelmezheti ezt követően a történettudomány.

Helmut Otto közleménye az egykori Birodalmi Levéltár sorsát dolgozza fel az 1919-es alapítástól a két világháború közti fejlődésen és ténykedésen át az 1945. április 14-i bombatámadás következtében történt megsemmisülésig.

Klaus-Jürgen Müller a porosz–német katonai elitnek a nemzetiszocializmushoz fűződő viszonyát elemzi közleményében. Bevezetőként, az 1933-ban választott birodalmi gyűlés potsdami megnyitó ülését felidézve, a kezdeti tisztelettől és elfogadástól a szakításig vezető utat mutatja be.

Kurt Finker a potsdami 9. gyalogezrednek az antifasiszta konzervatív katonai ellenálláshoz való viszonyát elemzi tanulmányában. Felidézti az egység első világháború utáni történetét, összetételét, kapcsolatrendszerét. Ezt követően részletezi azoknak az ellenállóknak a tetteit, akik ebben az ezredben szolgáltak.

Heinrich Walle az 1937-ben alapított lovasiskola és az 1943-ban mellette megszervezett páncélos csapatiskola Potsdam-Krampnitz-beli működését mutatja be rendkívül figyelemreméltó tanulmányában. Ebben részletes foglalkozik a Wehrmacht „gyors csapatok” szervezetében párhuzamosan működő lovas és páncélos erőkkel. Rámutat a szokatlan együttélés szükségyszerűségére, alkalmazási lehetőségeire és hatékonyságára.

Heiger Ostertag a történelmi Potsdam pusztulásával foglalkozik közleményében. Felidézti a

megsemmisítő 1945. április 14-i brit bombatámadást, amelynek következtében a város nagy része rommá vált. Ezt követően „a szocialista várossá építés” címszava alatt és ennek türigyén bekövetkezett tudatos múlteltávolítást jelentő bontási munkálatokat részletezi, amelyeknek áldozatául esett a választófejedelmi kastély és a helyőrségi templom, sok más történelmi épülettel együtt.

Heiger Ostertag még egy tanulmányt is közöl ezt követően: az 1945-ös potsdami konferenciáról. Ismerteti a győztesek tárgyalásainak lefolyását, a hozott határozatokat és a konferencia politikai hatásait. Befejezéstül kitekintést ad a potsdami rendezési világtrend bukására.

Wilfried Hausch a Potsdamban 1961-ben alapított Hadsereg múzeummal foglalkozik zárótanulmányában. Bemutatja, hogy az NDK Nemzeti Néphadserege a múzeum kiállításainak tükrében milyen hagyományokat ápolt, és hogyan viszonyult a hadtörténelmi örökséghez.

A rendkívül tartalmas tanulmánykötethez függelék csatlakozik. *Karlheinz Deiseiroth* összeállította a potsdami helyőrség történetének időrendi táblázatát, amely minden fontos katonai vonatkozású adatot tartalmaz 1653. július 17-től, a brandenburgi választófejedelemségi állandó hadsereg születésnapjától az 1993-as tényközlésig, amely megadja, milyen alakulatok, intézmények, szervezetek működnek jelenleg a városban.

Luiger Dietze a potsdami helyőrségre vonatkozó bibliográfia összeállítására vállalkozott, megadja a bibliográfiákat, általános műveket, a hadtörténelmi feldolgozásokat, majd külön a hivatalokra, intézményekre, a katonai egyházügyre, a Birodalmi és Hadi Levéltárra, valamint az NDK Hadtörténelmi Levéltárára, Hadtörténelmi Intézetére és Hadsereg múzeumára, továbbá haderő- és fegyvermemenként valamennyi alakulatra vonatkozóan a publikációkat. A kötethez személynév-mutató és a szerzőket bemutató zárórész is tartozik.

A recenzens, úgy is, mint az egyik tanulmány szerzője, csak mielőbbi kézbevételeire tudja ajánlani a hadtörténelem iránt érdeklődő magyar olvasóknak ezt az egyedülálló vállalkozásként létrejött, rendkívül informatív tanulmánykötetet.

Zachar József